

comparabit; ceteros autem omnes locos, qui ad ipsam comparationem pertinerebunt, ex contrario tractabit.

¹ Loci communes erunt, accusatoris, in eum, qui quum de facto turpi aliquo, aut inuiti, aut utroque fateatur; quaerat tamen aliquam defensionem, et facti inuitilitatem, aut turpitudinem cum indignatione ² proferre; defensoris, nullum factum inutile, neque turpe, neque item utile, neque honestum putari oportere, nisi, quo animo, quo tempore, qua de causa factum sit, intelligatur: qui locus ita communis est, ut bene tractatus in hac causa, magno ad persuadendum momento futurus ³ sit; et alter locus, per quem, magna cum amplificatione, beneficii magnitudo ex utilitate, aut honestate, aut facti necessitudine ⁴ demonstratur; et tertius, per quem res expressa verbis, ante oculos eorum, qui audiunt, ponitur, ut ipsi se quoque idem facturos fuisse arbitrentur, si sibi illa res, atque ea faciendi causa per idem tempus accidisset.

Relatio criminis est, quum reus id, quod arguitur, confessus, alterius se inductum peccato, jure fecisse demonstrat. Ea est hujusmodi: « Horatius,

¹ Loci autem. ² Proferre. Defensoris est. ³ Sit. Et. ⁴ Demonstratur. Et.

« occisis tribus ¹ Curiatis, et duobus amissis fra-
« tribus, domum se victor recepit. Is animadvertit
« sororem suam de fratrum morte non laborantem;
« sponsi autem nomen appellatam identidem Cu-
« riatii cum gemitu et lamentatione. Indigne pas-
« sus, virginem occidit. Accusatur.»

Intentio est, « Injuria sororem occidisti. » De-
pulsio est, « Jure occidi. » Questio est, « Jurene
« occiderit. » Ratio est, « Illa enim hostium mor-
« tem lugebat, fratrum negligebat; me et populum
« romanum vicisse moleste ferebat. » Infirmatio
est, « Tamen a fratre indemnata necari non oport-
« tuit. » Ex qua judicatio fit: « Quum Horatia fra-
« trum mortem negligeret, hostium lugeret, fratris
« et populi romani victoria non gauderet, oportue-
« ritne eam a fratre indemnata necari. »

XXVII. Hoc in genere causae, primum si quid
ex ceteris dabitur constitutionibus, sumi oportebit,
sicut in comparatione praeceptum est; postea si qua
facultas erit, per aliquam constitutionem illum, in
quem crimen transfertur, defendere; deinde, levius
esse, quod in alterum peccatum reus transferat,
quam quod ipse susceperit; postea translationis
partibus uti ²: et ostendere a quo, et per quos, et

¹ Ernest. maluit Curiatibus, et post, Curiatis, e mss.

² Supra, cap. 19.

quo modo, et quo tempore aut agi, aut iudicari, aut statui de ea re convenerit; ac simul ostendere, non oportuisse ante supplicium, quam iudicium, interponere. Tum leges quoque et iudicia demonstranda sunt, per quæ potuerit id peccatum, quod sponte sua reus punitus sit, moribus et iudicio vindicari. Deinde negari debet, audiri oportere id, quod in eum criminis conferatur, de quo is ipse, qui conferat, iudicium fieri noluerit; et id, quod iudicatum non sit, pro infecto haberi oportere; postea impudentiam demonstrare eorum, qui eum nunc apud iudices accusent, quem sine iudicibus ipsi condemnarint, et de eo iudicium faciant, de quo jam ipsi supplicium sumserint. Postea perturbationem iudicii futuram dicemus, et iudices longius, quam potestatem habeant, progressuros, si simul et de reo, et de eo, quem reus arguat, iudicarint; deinde, hoc si constitutum sit, ut peccata homines peccatis, et injurias injuriis ulciscantur, quantum incommodorum consequatur; ac si idem facere ipse, qui nunc accuset, voluisset, ne hoc quidem ipso quidquam opus fuisse iudicio; si vero ceteri quoque idem faciant, omnino iudicium nullum futurum.

Postea demonstrabitur, ne si iudicio quidem illa damnata esset, in quam id crimen ab reo conferatur, potuisse hunc ipsum de illa supplicium su-

mere: quare esse indignum, eum, qui ne de damnata quidem pœnas sumere potuisset, de ea supplicium sumsisse, quæ ne adducta quidem sit in iudicium. Deinde postulabit, ut legem, qua lege fecerit, proferat.

Deinde quemadmodum in comparatione præcipiebamus, ut illud quod comparabitur, extenuaretur ab accusatore quam maxime: sic in hoc genere oportebit illius culpam, in quem crimen transferetur, cum hujus maleficio, qui se jure fecisse dicat, comparare. Postea demonstrandum est, non esse illud ejusmodi, ut ob id hoc fieri conveniret. Extrema est, ut in comparatione, assumptio iudicationis, et de ea per amplificationem ex deliberationis præceptis dictio.

XXVIII. Defensor autem, quæ per alias constitutiones inducentur, ex iis locis, qui traditi sunt, infirmabit; ipsam autem relationem comprobabit, primum augendo ejus, in quem refert crimen, culpam et audaciam, et quam maxime per indignationem, si res feret, juncta conquestione, ante oculos ponendo; postea levius demonstrando reum punitum, quam sit ille promeritus, et suum supplicium cum illius injuria conferendo. Deinde oportebit eos locos, qui ita erunt ab accusatore tractati, ut reffelli, et contrariam in partem converti possint, quo in genere sunt tres extremi, contrariis rationibus

infirmare. Illa autem acerrima accusatorum criminatio, per quam perturbationem fore omnium iudiciorum demonstrant, si de indemnato supplicii sumendi potestas data sit, levabitur, primum si ejusmodi demonstrabitur injuria, ut non modo viro bono, verum omnino homini libero videatur non fuisse toleranda; deinde ita perspicua, ut ne ab ipso quidem, qui fecisset, in dubium vocaretur; deinde ejusmodi, ut in eam is maxime debuerit animadvertere, qui animadverterit; ut non tam rectum, non tam fuerit honestum, in iudicium illam rem pervenire, quam ea modo, atque ab eo vindicari, quomodo et a quo sit vindicata; postea sic rem fuisse apertam, ut iudicium de ea re fieri nihil attinuerit. Atque hic demonstrandum est rationibus, et rebus similibus, permultas ita atroces, et perspicuas res esse, ut de his non modo non necesse sit, sed ne utile quidem, quam mox iudicium fiat, exspectare.

Locus communis accusatoris in eum, qui quum id, quod arguitur, negare non possit, tamen aliquid sibi spei comparet ex iudiciorum perturbatione. Atque hic utilitatis iudiciorum demonstratio, et de eo conquestio, qui supplicium dederit indemnatus; in ejus autem, qui sumserit, audaciam et crudelitatem, indignatio. Ab defensore, in ejus, quem ultus sit, audaciam sui conquestione:

rem non ex nomine ipsius negotii, sed ex consilio ejus, qui fecerit, et causa, et tempore considerari oportere: quid mali futurum sit, aut ex injuria, aut ex scelere alicujus, nisi tanta, et tam perspicua audacia ab eo, ad cujus famam, aut ad parentes, aut ad liberos pertinuerit, aut ad aliquam rem, quam caram esse omnibus, aut necesse est, aut oportet esse, fuerit vindicata.

XXIX. Remotio criminis est*, quum ejus intentio facti, quod ab adversario infertur, in alium, aut in aliud demovetur. Id fit bipertito. Nam tum causa, tum res ipsa removetur. Causam remotionis hoc nobis exemplo sit: « Rhodii quosdam legarunt Athenas. Legatis quæstores sumtum, quem oportebat dari, non dederunt. Legati profecti non sunt. Accusantur. » Intentio est, « Proficisci oportuit. » Depulsio est, « Non oportuit. » Quæstio est, « Oportueritne. » Ratio est, « Sumtus enim qui de publico dari solet, is ab quæstore non est datus. » Infirmatio est, « Vos tamen id, quod publice vobis datum erat negotii, conficere oportebat. » Judicatio est, « Quum iis, qui legati erant, sumtus, qui de publico debebatur, non daretur, oportueritne eos conficere nihilominus legationem. » Hoc in genere primum, sicut in ceteris, si quid aut ex

* Ad Herenn. II, 17.

conjecturali, aut ex alia constitutione sumi possit, videri oportebit. Deinde pleraque ¹ et ex comparatione, et ex relatione criminis in hanc quoque causam convenire poterunt.

Accusator autem illum, cujus culpa id factum reus dicit, primum defendet, si poterit; sin minus poterit, negabit, ad hoc iudicium, illius, sed huius, quem ipse accuset, culpam pertinere. Postea dicit, quem ipse quoque officio consulere oportere; nec, si ille peccasset, hunc oportuisse peccare; deinde si ille deliquerit, separatim illum, sicut hunc, accusari oportere, et non cum huius defensione conjungi illius accusationem.

Defensor autem quum cetera, si qua ex aliis incident constitutionibus, pertractarit, de ipsa remotione sic argumentabitur. Primum cujus acciderit culpa, demonstrabit; deinde, quum id aliena culpa accidisset, ostendet se aut non potuisse, aut non debuisse id facere, quod accusator dicat oportuisse: quod non potuerit, ex utilitatis partibus, in quibus est necessitudinis vis ² implicata; quod non debuerit, ex honestate considerabitur. De utroque distinctius in deliberativo genere dicitur. Deinde omnia facta esse ab reo, quæ in ipsius fuerint potestate; quod minus, quam convenerit, factum

¹ Abest et. ² Implicata demonstrabit.

sit, culpa id alterius accidisse. Deinde in alterius culpa exponenda demonstrandum est, quantum voluntatis et studii fuerit in ipso: et id signis confirmandum huiusmodi; ex cetera diligentia, ex ante factis, aut dicitis; atque hoc ipsi utile fuisse facere, inutile autem non facere, et cum cetera vita magis hoc fuisse consentaneum, quam quod propter alterius culpam non fecerit.

XXX. Si autem non in hominem certum, sed in rem aliquam causa demovebitur, « ut in hac ea-
« dem re, si quæstor mortuus esset, et idcirco le-
« gatis pecunia data non esset; » accusatione alterius, et culpa depulsionis demta, ceteris similiter uti locis oportebit, et ex concessionis partibus, quæ convenient, assumere: de quibus post nobis dicendum erit. Loci autem communes iisdem utrisque fere, qui superioribus assumptivis, incident; hi tamen certissimi: accusatoris, facti indignatio; defensoris, quum in alio culpa sit, in ipso non sit, supplicio ¹ se affici non oportere.

Ipsius autem rei fit remotio, quum id, quod datur crimini, negat neque ad se, neque ad officium suum reus pertinuisse; nec, si quod in eo sit delictum, sibi attribui oportere. Id genus causæ est huiusmodi: « In eo fœdere, quod factum est quondam cum

¹ Reum.

« Samnitibus, quidam adolescens nobilis porcam
 « sustinuit jussu imperatoris. Fœdere autem ab
 « senatu improbato, et imperatore Samnitibus de-
 « dito, quidam in senatu eum quoque dicit, qui
 « porcam tenuerit, dedi oportere. » Intentio est,
 « Dedi oportet. » Depulsio est, « Non oportet. »
 Quæstio est, « Oporteatne. » Ratio est, « Non
 « enim meum fuit officium, nec mea potestas, quum
 « et id ætatis, et privatus essem, et esset summa
 « cum auctoritate et potestate imperator, qui vide-
 « ret, ut satis honestum fœdus feriretur. » Infirmatio
 est, « At enim quoniam tu particeps factus
 « es in turpissimo fœdere summæ religionis, dedi
 « te convenit. » Judicatio est, « Quum is, qui potes-
 « tatis nihil habuerit, jussu imperatoris in fœdere,
 « et in tanta religione interfuerit, ¹ dedendus sit
 « hostibus, necne. » Hoc genus causæ ² cum su-
 periore hoc differt, quod in illo concedit se reus
 oportuisse facere id, quod fieri dicat accusator oportuisse,
 sed alicui rei, aut homini causam attribuit,
 quæ voluntati suæ fuerit impedimento, sine concessionis
 partibus; nam earum major quædam vis est;
 quod paullo post intelligetur: in hoc autem non
 accusare alterum, nec culpam in alium transferre
 debet, sed demonstrare, eam rem ³ nihil ad

¹ Dedendusne. ² A. ³ Nec.

se, ⁴ neque ad potestatem, neque ad officium suum
 pertinuisse aut pertinere. Atque in hoc genere hoc
 accidit novi, quod accusator quoque sæpe ex remotione
 criminationem conficit; « ut, si quis eum
 « ² accuset, qui, quum prætor esset, in expeditione
 « nem ad arma populum vocarit, quum consules
 « adessent. » Nam ut in superiore exemplo reus ab
 suo ³ officio et a sua potestate factum ⁴ removebat;
 sic in hoc ab ejus officio ac potestate, qui accusatur,
 ipse accusator factum removendo, hac ipsa ratione
 confirmat accusationem. In hac ab utroque ex omnibus
 honestatis et utilitatis partibus, exemplis, signis,
 ratiocinando, quid cujusque officii, juris, potestatis
 sit, quæri oportebit; et fuerint ei, quo de agitur,
 id juris, officii, potestatis attributum, necne.
 Locos autem communes ex ipsa re, si quid indignationis
 ac conquestionis habebit, sumi oportebit.

XXXI. Concessio est ^{*}, per quam non factum
 ipsum ⁵ probatur ab reo; sed ut ignoscatur, id
 petitur. Cujus partes sunt duæ, purgatio et deprecatio.
 Purgatio est, per quam ejus, qui accusatur, non
 factum ipsum, sed voluntas defenditur. Ea

¹ Nec. ² Accusatur. ³ Officio ac potestate. ⁴ Dimovebat. ⁵ Improbatur. *Sequitur vero optim. mss.*

^{*} Supra I, 11; et ad Herenn. II, 16.

habet partes tres, imprudentiam, causam, necessitudinem.

Imprudencia est, quum scisse aliquid is, qui arguitur, negatur: « Ut apud quosdam lex erat, ne quis Dianæ vitulum immolaret. Nautæ quidam, quum adversa tempestate in alto jactarentur, voverunt, si eo portu, quem conspiciabant, potiti essent, ei deo, qui ibi esset, se vitulum immolatos. Casu erat in eo portu fanum Dianæ ejus, cui vitulum immolari non licebat. Imprudentes legis, quum exissent, vitulum immolaverunt. Accusantur. » Intentio est, « Vitulum immolastis ei deo, cui non licebat. » Depulsio est in concessione posita. Ratio est, « Nescivi non licere. » Infirmatio est, « Tamen, quoniam fecisti quod non licebat, ex lege supplicio dignus es. » Judicatio est, « Quum id fecerit, quod non oportuerit, et id non oportere nescierit, sine supplicio dignus. »

Casus autem inferetur in concessionem, quum demonstrabitur aliqua fortunæ vis voluntati obstitisse, ut in hac: « Quum Lacedæmoniis lex esset, ut, hostias nisi ad sacrificium quoddam redemptor præbuisset, capitale esset, hostias is, qui redemerat, quum sacrificii dies instaret, in urbem ex agro cepit agere. Tum subito magnis commotis tempestatibus fluvius Eurotas is, qui propter Lacedæmonem fluit, ita magnus et vehemens factus

est, ut eo traduci victimæ nullo modo possent. Redemptor, suæ voluntatis ostendendæ causa, hostias constituit omnes in littore, ut, qui trans flumen essent, videre possent. Quum omnes studio ejus subitam fluminis magnitudinem scirent fuisse impedimento, tamen quidam capitis arcesserunt. » Intentio est, « Hostiæ, quas debuisti ad sacrificium, præsto non fuerunt. » Depulsio est, concessio. Ratio, « Flumen enim subito increvit, et ea re traduci non potuerunt. » Infirmatio est, « Tamen, quoniam, quod lex jubet, factum non est, supplicio dignus es. » Judicatio est, « Quum in ea re redemptor contra legem fecerit, qua in re studio ejus subita fluminis obstiterit magnitudo, supplicio dignus sit. »

XXXII. Necessitudo autem inferitur, quum vi quadam reus id, quod fecerit, fecisse defenditur, hoc modo: « Lex est apud Rhodios, ut, si qua res trata in portu navis deprehensa sit, publicetur. Quum magna in alto tempestas esset; vis ventorum, invitis nautis, Rhodiorum in portum navim coegit. Quæstor navim populi vocat. Navis dominus negat publicari oportere. » Intentio est, « Rostrata navis in portu deprehensa est. » Depulsio est, concessio. Ratio, « Vi et necessario sumus in portum coacti. » Infirmatio est, « Navim ex lege tamen populi esse oportet. » Judicatio est,

« Quum rostratam navim in portu deprehensam
 « lex publicarit, quumque hæc navis, invitis nautis,
 « vi tempestatis in portum conjecta sit; oporteatne
 « eam publicari. »

Horum trium generum idcirco unum in locum
 contulimus exempla, quod similis in ea præceptio
 argumentorum traditur. Nam in his omnibus pri-
 mum, si quid res ipsa dabit facultatis, conjecturam
 induci ab accusatore oportebit, ut id, quod volun-
 tate factum negabitur, consulto factum, suspicione
 aliqua demonstretur; deinde inducere definitionem
 necessitudinis, aut casus, aut imprudentiæ, et exem-
 pla ad eam definitionem adjungere, in quibus im-
 prudentia fuisse videatur, aut casus, aut necessi-
 tudo, et ab his id, quod reus inferat, separare [id
 est ostendere dissimile], quod levius, facilius, non
 ignorabile, non fortuitum, non necessarium fuerit;
 postea demonstrare, potuisse vitari; et hac ratione
 provideri potuisse, si hoc, aut illud ¹ fecisset; aut ne
 sic fecisset, præcaveri; et definitionibus ostendere,
 non hanc imprudentiam, aut casum, aut necessitu-
 dinem, sed inertiam, negligentiam, fatuitatem no-
 minari oportere.

Ac si qua necessitudo turpitudinem videbitur ha-
 bere, oportebit per locorum communium implica-

¹ Fecisset, aut nisi fecisset.

tionem redarguentem demonstrare, quidvis per-
 peti, mori denique satius fuisse, quam ejusmodi
 necessitudini obtemperare. Atque tum ex his locis,
 de quibus in negotiali parte dictum est, juris et
 æquitatis naturam oportebit quærere, et, quasi in
 absoluta juridiciali, per se hoc ipsum ab rebus om-
 nibus separatim considerare. Atque hoc in loco, si
 facultas erit, exemplis uti oportebit, quibus in si-
 mili excusatione non sit ignotum; et contentione,
 magis illis ignoscendum fuisse; et ex deliberatio-
 nis partibus, turpe aut inutile esse concedi eam
 rem, quæ ab adversario commissa sit, permag-
 num esse, et magno futurum detrimento, si ea
 res ab iis, qui potestatem habent vindicandi, ne-
 glecta sit.

XXXIII. Defensor autem conversis omnibus his
 partibus poterit uti. Maxime autem in voluntate de-
 fendenda commorabitur, et in ea re adangenda, quæ
 voluntati fuerit impedimento; et se plus, quam fe-
 cerit, facere non potuisse; et in omnibus rebus vo-
 luntatem spectari oportere; et se convinci non
 posse, quod non absit a culpa; et ex suo nomine
 communem hominum infirmitatem posse damnari.
 Deinde nihil indignius esse, quam eum, qui culpa
 careat, supplicio non carere. Loci autem commu-
 nes accusatoris, unus in confessione; et alter, quanta
 potestas peccandi relinquatur, si semel institutum

sit, ut non de facto, sed de facti causa quærat: defensoris, conquestio calamitatis ejus, quæ non culpa, sed vi majore quadam acciderit, et de fortunæ potestate, et hominû infirmitate, et uti suum animum, non eventum considerent. In quibus omnibus conquestionem suarum rerum, et crudelitatis adversariorum indignationem inesse oportebit.

Ac neminem mirari conveniet, si aut in his, aut in aliis exemplis scripti quoque controversiam adjunctam videbit. Quo de genere post erit nobis separatim dicendum, propterea quod quædam genera causarum, simpliciter, et ex sua vi considerantur; quædam autem sibi aliud quoque aliquid controversiæ genus assumunt. Quare omnibus cognitis, non erit difficile in unamquamque causam transferre, quod ex eo quoque genere conveniet: ut in his exemplis concessionis inest omnibus scripti controversia ea, quæ ex scripto et sententiâ nominatur: sed quia de concessione loquebamur, in eam præcepta dedimus. Alio autem loco de scripto et sententiâ dicemus. Nunc in alteram concessionis partem considerationem intendemus.

XXXIV. Deprecatio est, in qua non defensio facti, sed ignoscendi postulatio continetur. Hoc genus vix in judicio probari potest, ideo quod, concesso peccato, difficile est ab eo, qui pecca-

torum vindex esse debet, ut ignoscat, impetrare. Quare parte ejus generis, quum causam non in eo constitueris, uti licebit. Ut si pro aliquo claro, aut forti viro, cujus in rempublicam multa sint beneficia, dixeris; possis, quum videaris non uti deprecatione, uti tamen, ad hunc modum: « Quod « si, judices, hic pro suis beneficiis, pro suo studio, quod in vos habuit semper, tali suo tempore, multorum suorum recte factorum causa, « uni delicto ut ignosceretis postularet, tam dignum vestra mansuetudine, quam virtute hujus « es: et, judices, a vobis hanc rem, hoc postulante, « impetrari. » Deinde augere beneficia licebit, et judices per locum communem ad ignoscendi voluntatem deducere.

Quare hoc genus, quanquam in judiciis non versatur, nisi quadam ex parte: tamen quia et pars ipsa inducenda nonnunquam est, et in senatu, aut in consilio sæpe omni in genere tractanda, in id quoque præcepta ponemus. « Nam in senatu, « et in consilio de Syphace diu deliberatum est *; « et de Q. Numitorio Pullo apud L. Opimium et « ejus consilium diu dictum est **. Et magis in hoc « quidem ignoscendi, quam cognoscendi postulatio

* Liv. xxx, 17.

** De Finibus, v, 22.

« valuit. Nam semper animo bono se in populum
 « romanum fuisse non tam facile probabat, quum
 « conjecturali constitutione uteretur, quam ut,
 « propter posterius beneficium, sibi ignosceretur,
 « quum deprecationis partes adjungeret. »

XXXV. Oportebit igitur eum, qui sibi ut ignoscatur, postulabit, commemorare, si qua sua poterit beneficia, et si poterit, ostendere, ea majora esse, quam hæc, quæ deliquerit, ut plus ab eo boni quam mali profectum esse videatur; deinde majorum suorum beneficia, si qua exstabant, proferre; deinde ostendere, non odio, neque crudelitate fecisse, quod fecerit, sed aut stultitia, aut impulsu alicujus, aut aliqua honesta aut probabili causa; postea polliceri, et confirmare, se et hoc peccato doctum, et beneficio eorum, qui sibi ignoverint, confirmatum, omni tempore a tali ratione abfuturum; deinde spem ostendere, aliquo se in loco, magno iis, qui sibi concesserint, usui futurum, postea, si facultas erit, se, aut consanguineum, aut jam a majoribus inprimis amicum esse demonstrabit; et amplitudinem suæ voluntatis, et nobilitatem generis eorum, qui se salvum velint, et dignitatem ostendere, et cetera ea, quæ personis ad honestatem et amplitudinem sunt attributa, cum conquestione, sine arrogantia, in se esse demonstrabit, ut honore potius aliquo, quam ullo supplicio dignus esse vi-

deatur; deinde ceteros proferre, quibus majora delicta concessa sint. Ac multum proficiet, si se misericordem in potestate, et propensum ad ignoscendum fuisse ostendet. Atque ipsum illud peccatum erit extenuandum, ut quam minimum fuisse videatur; et aut turpe, aut inutile demonstrandum, tali de homine supplicium sumere. Deinde locis communibus misericordiam captare oportebit ex iis præceptis, quæ in primo libro sunt exposita.

XXXVI. Adversarius autem malefacta augebit; nihil imprudenter, sed omnia ex crudelitate et malitia facta dicet; ipsum immisericordem, superbum fuisse, et, si poterit, ostendet, semper inimicum fuisse, et amicum fieri nullo modo posse. Si beneficia proferet: aut aliqua de causa facta, non propter benivolentiam demonstrabit; aut postea odium esse acre susceptum, aut illa omnia maleficiis esse deleta; aut leviora beneficia, quam maleficia; aut, quum beneficis honos habitus sit, pro maleficio pœnam sumi oportere. Deinde turpe esse, aut inutile, ignosci. Deinde, de quo ut potestas esset, sæpe optarint, in eum potestate non uti, summam esse stultitiam; et cogitare oportere, quem animum in eum, vel quale odium habuerint. Locus autem communis erit, indignatio maleficii, et alter, eorum misereri oportere, qui

propter fortunam, non propter malitiam in miseris sint.

Quoniam igitur in generali constitutione tamdiu propter ejus partium multitudinem commoramur, ne forte varietate et dissimilitudine rerum diductus alicujus animus in quemdam errorem defertur: quid etiam nobis ex eo genere restet, et quare restet, admonendum videtur. Juridicalem causam esse dicebamus, in qua æqui et iniqui natura, præmii aut pœnæ ratio quæreretur. Eas causas, in quibus de æquo et iniquo quæritur, exposuimus. Restat nunc, ut de præmio et de pœna explicemus.

XXXVII. Sunt enim multæ causæ, quæ ex præmii alicujus petitione constant. Nam et apud iudices de præmio sæpe accusatorum quæritur, et a senatu, aut ¹ a consilio aliquod præmium sæpe petitur. Ac neminem conveniet arbitrari, nos, quum aliquod exemplum ponamus, quod in senatu agatur, ab judiciali genere exemplorum recedere. Quidquid enim de homine probando, aut improbando dicitur, quum ad eam dictionem sententiarum quoque ratio accommodetur, id non, ² etsi per sententiæ dictionem agitur, deliberativum est; sed quia de homine statuitur, judiciale est habendum.

¹ Abest a. ² Si.

dum. Omnino autem qui diligenter omnium causarum vim et naturam cognoverit, tum ¹ genere, tum etiam forma eas intelliget dissidere; ceteris autem partibus aptas inter se omnes, et aliam in aliam implicatam videbit. Nunc de præmiis consideremus. « L. Licinius Crassus consul quosdam in « citeriore Gallia, nullo illustri, neque certo duce, « neque eo nomine, neque numero præditos, ut « digni essent, qui hostes populi ² romani dicerentur; quod tamen excursionibus et latrociniiis « infestam provinciam redderent, consecutus est, « et confecit; Romam ³ redit; triumphum ab senatu postulat. » Hic, ut et in deprecatione, nihil ad nos attinet, rationibus et infirmationibus rationum supponendis, ad judicationem pervenire: propterea quod, nisi alia quoque incidet constitutio, aut pars constitutionis, simplex erit judicatio, et in quæstione ipsa continebitur. In deprecatione, hujusmodi: « Oporteatne pœna affici. » In hac, hujusmodi: « Oporteatne præmium dari. » Nunc ad præmii quæstionem appositos locos exponemus.

XXXVIII. Ratio igitur præmii quatuor est in partes distributa; in beneficia, in hominem, in præmii genus, in facultates. Beneficia, ex sua vi,

¹ Genere primo. ² Romani esse. ³ Rediit.

ex tempore, ex animo ejus, qui fecit, ex casu considerantur. Ex sua vi quaerentur hoc modo: magna, an parva; facilia, an difficilia; singularia sint, an vulgaria; vera, an falsa quadam ex ¹ ratione honestentur: ex tempore autem, si tum, quum indigeremus; quum ceteri non possent, aut nolent opitulari; si tum, quum spes deseruisset: ex animo, si non sui commodi causa, sed eo consilio fecit omnia, ut hoc conficere posset: ex casu, si non fortuna, sed industria factum videbitur, aut si industriae fortuna obstiuisse.

In homine autem; quibus rationibus vixerit, quid sumtus in eam rem aut laboris insumserit; ecquid aliquando tale fecerit; num alieni laboris, aut deorum bonitatis praemium sibi postulet; num aliquando ipse talem ob causam praemio aliquem affici negarit oportere; aut num jam satis pro eo, quod fecerit, honos habitus sit; aut num necesse fuerit ei facere id, quod fecerit; aut num hujusmodi sit factum, ut, nisi fecisset, supplicio dignus esset, non quia fecerit, praemio; aut num ante tempus praemium petat, et spem incertam certo vendit pretio; aut num, quo supplicium aliquod vitet, eo praemium postulet, uti de se praerudicium factum esse videatur.

¹ Oratione. Praestat forte lect. ms. exornatione.

XXXIX. In praemii autem genere, quid, et quantum, et quamobrem postuletur, et quo, et quanto quaeque res praemio digna sit, considerabitur; deinde, apud majores quibus hominibus, et quibus de causis talis honos sit habitus, quaeretur; deinde, ne is honos nimium pervagetur. Atque hic ejus, qui contra aliquem praemium postulantem dicet, locus erit communis; praemia virtutis et officii sancta et casta esse oportere, neque ea aut cum improbis communicari, aut in mediocribus hominibus pervulgari: et alter, minus homines virtutis cupidos fore, virtutis praemio pervulgato; quae enim rara et ardua sunt, ea ex praemio pulchra et jucunda hominibus videri: et tertius, si existant, qui apud majores nostros ob egregiam virtutem tali honore dignati sunt, nonne de sua gloria, quum pari praemio tales homines affici videant, ¹ deliberari putent? et eorum enumeratio, et cum eis, quos contra dicat, comparatio. Ejus autem, qui praemium petet, facti sui amplificatio, et eorum, qui praemio affecti sunt, cum suis factis contentio. Deinde ceteros a virtutis studio repulsum iri, si ipse praemio non sit affectus.

Facultates autem considerantur, quum aliquod pecuniarum praemium postulatur: in quo utrum

¹ Deliberare. Al. codd. delibrari, mendose.

¹ copia sit agri, vectigalium, pecuniæ, an penuria, consideratur. Loci communes, Facultates augere, non minuere oportere, et Impudentem esse, qui pro beneficio non gratiam, verum mercedem postulet. Contra autem de pecunia ratiocinari, sordidum esse, quum de gratia referenda deliberetur; et se non pretium pro facto, sed honorem [ita ut facilitatum sit] pro beneficio postulare. Ac de constitutionibus quidem satis dictum est: nunc de iis controversiis, quæ in scripto versantur, dicendum videtur.

XL. In scripto versatur controversia, quum ex descriptionis ratione aliquid dubiū nascitur. Id fit ex ambiguo, ex scripto et sententia, ex contrariis legibus, ex ratiocinatione, ex definitione. Ex ambiguo autem nascitur controversia, quum, quid senserit scriptor, obscurum est, quod scriptum duas pluresve res significat, ad hunc modum: « Paterfamilias, quum filium heredem faceret, vasorum argentearum centum pondo uxori suæ sic legavit: « HERES MEUS UXORI MEÆ VASORUM ARGENTEARUM « PONDO CENTUM, QUÆ VOLET, DATO. Post mortem « ejus, vasa magnifica et pretiose celata petit a filio « mater. Ille se, quæ ipse vellet, debere dicit. » Primum, si fieri poterit, demonstrandum est, non

¹ Copiane.

esse ambigue scriptum; propterea quod omnes in consuetudine sermonis sic uti ² soleant eo verbo uno pluribusve ³ in eam sententiam, in quam is, qui dicit, accipiendum esse demonstrabit. Deinde ex superiore et ex inferiore scriptura docendum, id, quod quærat, fieri perspicuum. Quare si ipsa separatim ex se verba considerentur, omnia, aut pleraque, ambigua visum iri; quæ autem ex omni considerata scriptura perspicua fiant, hæc ambigua non oportere existimari. Deinde, qua in sententia scriptor fuerit, ex ceteris ejus scriptis, factis, dictis, animo, atque vita ejus sumi oportebit, et eam ipsam scripturam, in qua inerat illud ambiguum, de quo quæritur, totam omnibus ex partibus pertentare, si quid, aut ad id appositum sit, quod nos interpretemur, aut ei, quod adversarius intelligat, adversetur. Nam facile, quid verisimile sit eum voluisse, qui scripsit, ex omni scriptura, et ex persona scriptoris, atque iis rebus, quæ personis attributæ sunt, considerabitur. Deinde erit demonstrandum, si quid ex ipsa re dabitur facultatis, id, quod adversarius intelligat, multo minus commode fieri posse, quam id, quod nos accipimus, quod illius rei neque administratio, neque exitus ullus exstet; nos quod dicamus, fa-

² Solent. ³ In ea sententia, in qua.

cile et commode transigi posse. Ut in hac lege (nihil enim prohibet fictam exempli loco ponere, quo facilius res intelligatur): MERETRIX CORONAM AUREAM NE HABETO. SI HABUERIT, PUBLICA ESTO; contra eum, qui meretricem publicari dicat ex lege oportere, posset dici, « Neque administrationem esse ullam publicæ meretricis, neque exitum legis in meretrice publicanda. At in auro publicando et administrationem et exitum facilem esse, et incommodi nihil inesse. »

XLI. Ac diligenter illud quoque attendere oportebit, num, illo probato, quod adversarius intelligat, utilior res, aut honestior, aut magis necessaria, a scriptore neglecta videatur. Id fiet, si id, quod nos demonstrabimus, honestum, aut utile, aut necessarium demonstrabimus; et, si id, quod ab adversariis dicitur, minime ejusmodi dicemus esse. Deinde si in lege erit ex ambiguo controversia, dare operam oportebit, ut de eo, quod adversarius intelligat, alia in lege tantum esse doceatur. Permultum autem proficiet, illud demonstrare, quemadmodum scripsisset, si id, quod adversarius accipiat, fieri, aut intelligi voluisset: ut in hac causa, in qua de vasis argenteis quæritur, possit mulier dicere, « Nihil attianisse adscribi, quæ volet, si heredis voluntati permitteret. Eo enim non adscripto, nihil inesse dubitationis,

« quin heres, quæ ipse vellet, daret. † Amentiam igitur fuisse, quum heredi vellet cavere, id adscribere, quo non adscripto, nihilominus heredi caveretur. » Quare hoc genere magnopere talibus in causis uti oportebit: si hoc modo scripsisset, isto verbo usus non esset; non isto loco verbum istud collocasset. Nam ex his sententia scriptoris maxime perspicitur. Deinde quo tempore scriptum sit, quærendum est, ut, quid eum voluisse in ejusmodi tempore verisimile sit, intelligatur. Post ex deliberationis partibus, quid utilius, et quid honestius, et illi ad scribendum, et his ad comprobandum sit, demonstrandum; et ex his, si quid amplificationis dabitur, communibus † utrosque locis uti oportebit*.

XLII. Ex scripto et sententia controversia consistit, quum alter verbis ipsis, quæ scripta sunt, utitur; alter ad id, quod scriptorem sensisse dicit, omnem adjungit dictionem. Scriptoris autem sententia ab eo, qui sententia se defendet, tum semper ad idem spectare, et idem velle demonstrabitur; tum aut ex facto, aut ex eventu aliquo ad tempus id, quod instituit, accommodabitur. Semper ad idem spectare, hoc modo: « Paterfamilias, quum

† Amentia. † Utrumque.

* Supra I, 53, 54.

« liberorum nihil haberet, uxorem autem haberet,
 « in testamento ita scripsit: SI MIHI FILIUS GENITUS
 « UNUS, PLURESVE, IS MIHI HERES ESTO. Deinde
 « quæ assolent. Postea, SI FILIUS ANTE MORITUR,
 « QUAM IN TUTELAM SUAM VENERIT, TU MIHI, dice-
 « bat, SECUNDUS HERES ESTO. Filius non est natus.
 « Ambigunt agnati cum eo, qui est heres, si filius
 « ante, quam in suam tutelam veniat, mortuus
 « sit. » In hoc genere non potest hoc dici, ad tem-
 pus, aut ad eventum aliquem sententiam scriptoris
 oportere accommodari, propterea quod ea sola
 demonstratur, qua fretus ille, qui contra scriptum
 dicit, suam esse hereditatem defendit.

Alterum autem genus est eorum, qui sententiam
 inducunt, in quo non simplex voluntas scriptoris
 ostenditur, quæ in omne tempus, et in omne fac-
 tum idem valeat: sed ex quodam facto, aut eventu
 ad tempus interpretanda dicitur. Ea partibus juri-
 dicialis assumptivæ maxime sustinetur. Nam tum
 inducitur comparatio, ut « In eum, qui, quum lex
 « aperiri portas noctu vetaret; aperuit quodam in
 « bello, et auxilia quædam in oppidum recepit, ne
 « ab hostibus opprimerentur, si foris essent, quod
 « prope muros hostes castra haberent: » tum relatio
 criminis, ut « In eo ¹ milite, qui, quum commu-

¹ *Abest milite.*

« nis lex omnium hominem occidere vetaret, tri-
 « banum militum suum, qui vim sibi ¹ afferre
 « conaretur, occidit: » tum remotio criminis, ut
 « In eo, qui, quum lex, quibus diebus in legatio-
 « nem proficisceretur, præstituerat, quia sumtum
 « quæstor non dedit, profectus non est: » tum
 concessio per purgationem, et per imprudentiam,
 ut « In vituli immolatione: » et per vim, ut « In
 « navi rostrata: » et per casum, ut « In Eurota
 « fluminis magnitudine. » Quare aut ita sententia
 inducetur, ut unum quiddam voluisse scriptor de-
 monstraret; aut sic, ut in ejusmodi re et tempore,
 hoc voluisse doceatur.

XLIII. Ergo is, qui scriptum defendit, his locis
 plerumque omnibus, majore autem parte semper
 poterit uti: Primum scriptoris collaudatione, et
 loco communi, nihil eos, qui judicent, nisi id,
 quod scriptum sit, spectare oportere; et hoc eo
 magis, si legitimum scriptum proferetur, id est,
 aut lex ipsa, aut ex lege aliquid. Postea, quod vehe-
 mentissimum est, facti, aut intentionis adversario-
 rum cum ipso scripto contentione, quid scriptum
 sit, quid factum, quid juratus iudex: quem locum
 multis modis variare oportebit, tum ipsum secum

¹ Inferre.

* Ad exempla recurrendum, quæ jam allata superius,
 capp. 29, 31, 32.

admirantem, quidnam contra dici possit; tum ad iudicis officium revertentem, et ab eo querentem, quid præterea audire, aut exspectare debeat; tum ipsum adversarium, quasi intentantis loco, producendo, hoc est. interrogando, utrum scriptum neget esse eo modo, an ab se contra factum esse, aut contra contendere neget; utrum negare ausus sit, se dicere desitutum. Si neutrum neget, et contra tamen dicat: nihil esse, quo hominem impudentiorum quisquam se visurum arbitretur. In hoc ita commorari conveniet, quasi nihil præterea dicendum sit, et quasi contra dici nihil possit, sæpe id, quod scriptum est, recitando; sæpe cum scripto factum adversarii configendo; atque interdum acriter ad iudicem ipsam revertendo. Quo in loco iudici demonstrandum est, quid juratus sit, quid sequi debeat; duabus de causis iudicem dubitare oportere, si aut scriptum sit obscure, aut neget aliquid adversarius. Quum et scriptum aperte sit, et adversarius omnia confiteatur, tum iudicem legi parere, non interpretari legem oportere.

XLIV. Hoc loco confirmato, tum diluere ea, quæ contra dici poterant, oportebit. Contra autem dicetur, si aut prorsus aliud sensisse scriptor, et scripsisse aliud demonstrabitur: ut in illi de testamento, quam posuimus, controversia; aut causa assumptiva inferetur, quamobrem scripto non potuerit, aut

non oportuerit obtemperari. Si aliud sensisse scriptor, aliud scripsisse dicetur, is, qui scripto utetur, hoc dicet, non oportere de ejus voluntate nos argumentari, qui, ne id facere possemus, iudicium nobis reliquerit suæ voluntatis: multa incommoda consequi, si institatur, ut a scripto recedatur. Nam et eos, qui aliquid scribant, non existimatos, id, quod scripserint, ratum futurum: et eos, qui iudicent, certum, quod sequantur, nihil habituros, si semel a scripto recedere consueverint. Quod si voluntas scriptoris conservanda sit, se, non adversarios, a voluntate ejus stare. Nam multo propius accedere ad scriptoris voluntatem eum, qui ex ipsius eam litteris interpretetur, quam illum, qui sententiam scriptoris non ex ipsius scripto spectet, quod ille suæ voluntatis quasi imaginem reliquerit, sed domesticis suspicionibus perscrutetur.

¶ Sin causam afferet is, qui a sententia stabit, primum erit contra dicendum: quam absurdum, non negare contra legem fecisse, sed quare fecerit, causam aliquam invenire; deinde conversa omnia esse: ante solitos esse accusatores iudicibus persuadere, affinem esse alicujus culpæ eum, qui accusaretur; causam proferre, quæ eum ad peccandum impulsisset; nunc ipsum reum causam afferre, quare deliquerit. Deinde hanc inducere partitionem, cujus in singulas partes multæ convenient argumentatio-

nes : primum nulla in lege ullam causam contra scriptum accipi convenire; deinde si in ceteris legibus conveniat, hanc esse hujusmodi legem, ut in ea non oporteat; postremo si in hac quoque lege oporteat, hanc quidem causam accipi minime oportere.

XLV. Prima pars his fere locis confirmabitur: scriptori neque ingenium, neque operam, neque ullam facultatem defuisse, quo minus posset aperte perscribere id, quod cogitaret; non fuisse ei grave, nec difficile, eam causam excipere, quam adversarii proferant, si quidquam excipiendum putasset; consuesse eos, qui leges scribant, exceptionibus uti. Deinde oportet recitare leges cum exceptionibus scriptas, et maxime videre, si qua in ea ipsa lege, qua de agitur, sit exceptio aliquo in capite, aut apud eundem legis scriptorem, quo magis eum probetur fuisse excepturum, si quid excipiendum putaret; et ostendere, causam accipere, nihil aliud esse, nisi legem tollere; ideo quod, quum semel causa consideretur, nihil attineat eam ex lege considerare, quippe quæ in lege scripta non sit. Quod si sit institutum; omnibus causam dari et potestatem peccandi, quum intellexerint, vos ex ingenio ejus, qui contra legem fecerit, non ex lege, in quam jurati sitis, rem judicare; deinde et ipsis iudicibus judicandi, et ceteris civibus vivendi ratio-

nes perturbatum iri, si semel a legibus recessum sit: nam et iudices neque quid sequantur, habituros, si ab eo, quod scriptum sit, recedant; neque, quo pacto aliis improbare possint, quod contra legem judicaverint; et ceteros cives, quid agant, ignoraturos, si ex suo quisque consilio, et ex ea ratione, quæ in mentem, aut in libidinem venerit, non ex communi præscripto civitatis unamquamque rem ¹ administrarit. Postea quærere a iudicibus ipsis, quare in alienis detineantur negotiis; cur reipublicæ munere impediuntur, quum sapius ² suis rebus et commodis servire possint; cur in certa verba jurent; cur certo tempore conveniant, certo discedant; nihil quisquam afferat causæ, quo minus frequenter operam reipublicæ det, nisi quæ causa in lege excepta sit; an se legibus obstrictos in tantis molestiis esse æquum censeant, adversarios nostros leges negligere concedant. Deinde item quærere ab iudicibus, si ejus rei causam, propter quam se reus contra legem fecisse dicat, exceptionem ipse in lege adscribat, passurine sint; postea hoc, quod faciat, indignius et impudentius esse, quam si adscribat; age porro, quid? si ipsi velint iudices adscribere, passurusne sit populus? atque hoc esse indignius, quam rem verbo et lit-

¹ Administrabit. ² Serius suis rebus.

teris mutare non possint, eam re ipsa, et iudicio maxime, commutare; deinde indignum esse de lege aliquid derogari, aut legem abrogari, aut aliqua ex parte commutari, quum populo cognoscendi, et probandi, aut improbandi potestas nulla fiat; hoc ipsis iudicibus invidiosissimum futurum; non hunc locum esse, neque hoc tempus legum corrigendarum; apud populum hoc, et per populum agi convenire; quod si nunc id agant, velle se scire, qui lator sit, qui sint accepturi; se actiones videre et dissuadere velle; quod si hæc quum summe inutilia, tum multo torpissimæ sint, legem, cujusemodi sit, in præsentia conservari ab iudicibus, post, si displiceat, a populo corrigi convenire. Deinde, si scriptum non exstaret, magnopere quæreremus; neque isti, ne si extra periculum quidem esset, crederemus. Nunc quum scriptum sit, amentiam esse, ejus, qui peccarit potius, quam legis ipsius verba cognoscere. His et hujusmodi rationibus ostenditur, causam extra scriptum accipi non oportere.

XLVI. Secunda pars est, in qua est ostendendum, si in ceteris legibus oporteat, in hac non oportere. Hoc demonstrabitur, si lex aut ad res maximas, utilissimas, honestissimas, religiosissimas videbitur pertinere; aut inutile, aut turpe, aut nefas esse tali in re non diligentissime legi obtem-

perare; aut ita lex diligenter perscripta demonstrabitur, ita tantum unaquaque de re, ita, quod oportuerit, exceptum, ut minime conveniat quidquam in tam diligenti scriptura præteritum arbitrari.

Tertius locus est ei, qui pro scripto dicet, maxime necessarius, per quem ostendat oportet, si conveniat causam contra scriptum accipi, eam tamen minime oportere, quæ ab adversariis afferatur. Qui locus idcirco est huic necessarius, quod semper is, qui contra scriptum dicit, æquitatis aliquid afferat oportet. Nam summa impudentia¹ sit, eum, qui contra² quam quod scriptum sit, aliquid probare velit, non æquitatis præsidio id facere conari. Si quid igitur ex hac ipsa quippiam accusator deroget, omnibus partibus justius et probabilius accusare videtur. Nam superior oratio hoc omnis faciebat, uti iudices, etiamsi nollent, necesse esset; hæc autem, etiamsi necesse non esset, ut vellent contra judicare. Id autem fiet, si, quibus ex locis culpa demonstrabitur non esse in eo, qui comparatione, aut remotione, aut relatione criminis, aut concessionis partibus se defendit (de quibus ante, et postuimus, diligenter perscriptimus), de his locis, quæ res postulabit, ad causam adversariorum impro-

¹ Est. ² Abest quam.

bandam transferemus; aut causæ et rationes afferentur, quare, et quo consilio ita sit in lege, aut in testamento scriptum, ut sententia quoque, et voluntate scriptoris, non ipsa solum scripturæ causa confirmatum esse videatur; aut aliis quoque constitutionibus factum congeretur.

XLVII. Contra scriptum autem qui dicit, primum eum inducet locum, per quem aq̄uitas causæ demonstretur: aut ostendet, quo animo, quo consilio, qua de causa fecerit; et, quamcumque causam assumet, assumptionis partibus se defendet, de quibus ante dictum est. Atque hoc in loco quum diutius commoratus, sui facti rationem et aq̄uitatem causæ exornaverit, tum ex his locis fere contra adversarios dicit oportere causas accipi. Demonstrabit, nullam esse legem, quæ aliquam rem inutilem aut iniquam fieri velit; omnia supplicia, quæ a legibus proficiscantur, culpæ ac malitiæ vindicandæ causa constituta esse; scriptorem ipsum, si existat, factum hoc probaturum; et idem ipsum, si ei talis res accidisset, facturum fuisse; et ea re legis scriptorem certo ex ordine iudices, certa aetate præditos constituisse, ut essent, non qui scriptum suum recitarent, quod quisvis puer facere posset, sed qui cogitationem assequi possent, et voluntatem interpretari; deinde illum scriptorem, si scripta sua stultis hominibus et barbaris iudicibus com-

mitteret, omnia summa diligentia perscripturum fuisse; nunc vero, quod intelligeret, quales viri iudicaturi essent, idcirco eum, quæ perspicua videret esse, non adscripsisse: neque enim vos scripti sui recitatores, sed voluntatis interpretes fore putavit. Postea querere ab adversariis, quid si hoc fecissem? quid si hoc accidisset? eorum aliquid, in quibus aut causa sit honestissima, aut necessitudo certissima; tumne accusaretis? Atqui hoc lex nusquam excepit. Non ergo omnia scriptis, sed quædam, quæ perspicua sint, tacitis exceptionibus caveri. Deinde nullam rem neque legibus, neque scriptura ulla, denique ne in sermone quidem quotidiano atque imperiis domesticis * recte posse administrari, si unusquisque velit verba spectare, et non ad voluntatem ejus, qui verba habuerit, accedere.

XLVIII. Deinde ex utilitatis et honestatis partibus ostendere, quam inutile, aut quam turpe sit id, quod adversarii dicant fieri oportuisse, aut oportere; et id, quod nos fecerimus, aut postulemus, quam utile, aut quam honestum sit. Deinde leges nobis caras esse non propter litteras, quæ tenues et obscuræ notæ sint voluntatis, sed propter earum rerum, quibus de scriptum est, utilitatem,

* *Pro Cæcina*, XVIII.